

УДК 394.86:398.4](477.82):902.2

ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ ПРО САМОГУБЦІВ НА ТЕРЕНАХ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ

Володимир ГАЛАЙЧУК, Богдан СОЛОП

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті переважно на основі сучасних польових записів висвітлено традиційні уявлення про самовбивць на теренах історико-етнографічної Волині. Охарактеризовано народні погляди на смерть через самогубство, простежено повір'я і прикмети, які місцеві мешканці пов'язували зі смертю людини, що наклала на себе руки. Визначено особливості похоронно-поминального обряду вішалників та утоплеників. Значна увага приділена волинській традиції вибору місця поховання та облаштування могили згаданих категорій мерців. Розглянуто демонологічні уявлення і повір'я, пов'язані з місцями їх смерті та погребіння.

Ключові слова: історико-етнографічна Волинь, самогубець, вішалник, утопленик, смерть, поховання, уявлення, повір'я.

Традиційним уявленням волинян про смерть і померлих етнографи присвятили уже не одну публікацію. Спорадичні відомості з народної танатології українців Волині можна почерпнути у матеріалах Тадеуша Стецького¹, Павла Чубинського², Ізидора Коперницького³, Миколи Теодоровича⁴, Бронісла-

¹Tadeusz Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym* (Lwów: Druk i nakład Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1864), t. 1.

² *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ*, изданий под наблюдением П. А. Гильтебрандта (Санкт-Петербург: Типографія В. Безобразова и комп., 1872), т. 1; *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ*, изданъ под наблюдением Н. И. Костомарова (Санкт-Петербург: Типографія В. Киршбаума, 1877), т. 4.

³ Izidor Kopernicki, "Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materyjalów zebranych przez p. Zofiję Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim," *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej wydawany staraniem Komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie* 11, dział 3 (1887): 130–228.

⁴ Николай Теодорович, *Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волинской епархіи* (Почаевъ: Типографія Почаево-Успенской Лавры, 1893), т. 3; Николай Теодорович, *Волинь въ описаніяхъ городовъ, мѣстечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ, археологическомъ и др. отношеніяхъ. Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волинской епархіи* (Почаевъ: Типографія Почаево-Успенской Лавры, 1899), т. 4.

ва Сокальського⁵, Івана Бінковського⁶, Леоніда Ленчевського⁷, В'ячеслава Камінського⁸, Дмитра Зеленіна⁹, Василя Кравченка¹⁰, Ярослава Пастернака¹¹, Володимира Покальчука¹² та інших. Певні спроби узагальнити волинський матеріал зроблені авторами публікації¹³. І все ж, до сьогодні дослідники звертали увагу переважно на традиції, пов'язані з похованням “звичайних” мерців, тобто людей, які померли “своею” смертю. Натомість питання, стосовно “безпірних” покійників, зокрема самогубців, етнографи здебільшого оминали. Цією розвідкою спробуємо заповнити вказану наукову прогалину, проілюструвавши народні уявлення волинян про самовбивць.

Значно спростить досягнення поставленої мети наявність широкого кола досі не опублікованих польових матеріалів, зафіксованих як авторами особисто, так і студентами кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка під час відповідних етнографічних експедицій. Свого часу такими польовими пошуками була охоплена низка районів семи областей сучасної України, які дослідники зараховують до історико-етнографічної Волині¹⁴.

⁵ Bronisław Sokalski, *Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym* (Lwów: Muzeum im. Dzieduszyckich z Drukarni Ludowej pod zarz. St. Baylego, 1899).

⁶ Иван Бинковскій, “Смерть, погребеніе и загробная жизнь по понятіямъ и верованію народа,” *Кіевская старина* 54, кн. 9, отд. 8 (1896): 229–261.

⁷ Леонид Ленчевскій, “Похоронные обряды и повѣрья въ Староконстан. у. Вольнской губ.,” *Кіевская старина* 66, кн. 7, отд. 4 (1899): 70–78.

⁸ Вячеслав Каминскій, “Къ народной демонологіи (изъ с. Косарева, Дубенскаго уѣзда Вольнской губ.),” *Кіевская старина* 93, кн. 5–6, отд. 2 (1906): 9–11.

⁹ Дмитрий Зеленин, *Описаніе рукописей Ученаго архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества* (Петроград: Издательство Императорскаго русскаго географическаго общества, 1914), вып. 1.

¹⁰ Василь Кравченко, *Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалекіх від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Кравченком Васильом* (Житомир: Друкарня “Робітник”, 1920).

¹¹ Ярослав Пастернак, “Звичаї та вірування в с. Зіболках, Жовківського повіту,” *Матеріали до етнології й антропології* 21–22 (1929): 321–252.

¹² Володимир Покальчук, “Обряд поховання дівчини на Волині,” *Народна творчість та етнографія* 1 (1972): 107–109.

¹³ Володимир Галайчук, “Традиційні уявлення про смерть та померлих на історико-етнографічній Волині,” *Народознавчі зошити* 6 (2017): 1343–1373; Богдан Солоп, “Житлово-господарський простір у контексті поховальної обрядовості волинян,” *Проблеми збереження і популяризації культурної спадщини: виклики та можливості: Збірник доповідей Другої міжнародної науково-практичної конференції у Музеї народної архітектури і побуту у Львові ім. Климента Шептицького*, відп. за вип. Сергій Ципишев (Львів: ТзОВ “Нео Друк”, 2018), 155–164; Богдан Солоп, “Звичаєво-обрядовий супровід винесення померлого з рідної оселі у похоронній традиції волинян (на матеріалах з Житомирської та Вінницької областей),” *Вісник Львівського університету. Серія історична* 52 (2016): 259–272.

¹⁴ Докладніше про історико-етнографічну Волинь та її межі див. у публікаціях: Михайло Глушко, “Історико-етнографічна Волинь: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.),” *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: в 3 т.*, гол. ред. І. Коцан (Луцьк: Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007), т. 1, 111–119; Михайло Глушко,

Самогубців на досліджуваних теренах нерідко називають описово, як-от “сам собі смерть зробив”, “сам на себе руку заложив” чи “руки на себе заклав” тощо. Водночас найчастіше побутують назви *вішалник* і *топляник*, які безпосередньо вказують на спосіб учинення самогубства. Самогубство досі вважають чи не найгіршим учинком, який може здійснити людина, – “бо дуже ж гріх, там Бог не прийме тої душі”.

Самої думки про самогубство належало не допускати, тому що “нечистий” тільки й пильнує, щоб узяти “своє”: “Казали, що хлопців зійшлося багато на вечерниці, там сиділи і шуткували. І каже їден, як то, не при нас споминаючи, як то воно, як повіситись. Чи то біль яка велика, чи то що то? Ну і взяли забили у бальок цьваха, мотузочка, і він каже, що вас же тут кільки є, то ви ж мене вратуйте, а я тільки попробую. Він тільки, каже, зачепився за той мотузок, і всьо – він душиця, а ті повтікали, бо їм показалося, що їм хтось ув очі вилка тиче. І хлопець повісився. Одігнало їх. То вже настроєно на таку путь, то мусиш іти”¹⁵.

На Волині також побутують типові повір’я про визначеність долі самогубця від народження. У народі вірили, що майбутню долю дитини могла побачити баба-повитуха, заглянувши у передпічне вікно хати: “Казали, що як баба йшла роди приймати, то вона заглядувала у вікно. Заглянула у середнє вікно і бачить, що йому предстоїть. Подивилась і сказала... йде до єдного: “Це буде вішалник, – так і було. – А це – топляник, а це друге – грамотне””¹⁶; “Вона як йде дитину приймати, то в середнє вікно дивиться і бачить”¹⁷; “Казали, що ходила попід хати дивилась у вікно, то там їй показується”¹⁸. Передчасну смерть повитуха прогнозувала й дитині, яка народилась з обкрученою довкола ший пуповиною: “У мене брат був родився, а я вже величенька була, я вже помню, як бабушка приходила до мами і приймала роди. Я дуже пам’ятаю, як вона сказала, що: “Бачиш, Лукія, хлопчик в тебе родився – пуповиною обвита шия. То він все своє життя не проживе, бо він або повішається, або втопиться!” Це я пам’ятаю, що от ця баба так сказала. Проїшло двадцять шість років: приїхав з заробітків брат мій – і втопили його в криниці”¹⁹; “То

“Історико-етнографічне районування України: сучасний стан і наукові перспективи,” *Народна творчість та етнологія* 3 (2018): 11–21.

¹⁵ Марія Нарусевич (1923 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Смолява Горохівського району Волинської області, 9 липня 2010 р.

¹⁶ Надія Тимошук (1927 р. н.), записала Лілія Калінчук, село Морозівка Хмельницького району Вінницької області, 4 липня 2014 р.

¹⁷ Надія Н. (1945 р. н.), записала Лілія Калінчук, село Рибчинці Хмельницького району Вінницької області, 14 липня 2014 р.

¹⁸ Ганна Паламарчук (1925 р. н.), записала Лілія Калінчук, село Пагурці Хмельницького району Вінницької області, 15 липня 2014 р.

¹⁹ Надія Вихришук (1948 р. н.), записала Руслана Сподарик, село Філіополь Хмельницького району Вінницької області, 10 липня 2014 р..

як родиться дитина, а пуповина кругом шиї обмотана, то баба казала, що ця дитина повішається”²⁰.

У деяких районах Волині побутує уявлення про дочасне завершення життєвої путі власників “домашнього чорта”. У таких сім’ях або накладають на себе руки, або принаймні помирають не в ліжку, а десь під плотом, бо ж їхня душа належить вже “нечистому”: “Казали, що в нас тамо коло церкви, в тій хаті був такий господар, мав два сини чи три, і казали, що він мав там того, що навіть іден син там повісив сі, та казали, що то постарав сі злий. І той старий вмер, а та жінка, то виносила їму в тарільці їсти на подвіру, несолене. То на них казали Вовки”²¹; “І той Вовк сі повісив. Його той домовик повісив (в нас казали – ф е д и к)”²²; “Ну то то вже як та Оля мала йти замужж [...], і старий (господар, який мав “лихого”. – В. Г.) не позволев. І вони в хаті ся приймали (справляли весілля. – В. Г.), а старий пішов в стайні і повісив сі. І так повідали, що він (“лихий”. – В. Г.) дуже сі товк їм”²³. У будь-якому разі, смерть власників такого “помічника” була трагічною: “Там так – господар вмер за плотом. Господиня стара вмерла в бараболях, в хаті не. Ну, він задушив там, і всьо. То він їм помагав, але вже прийшло те врем’я, що вже треба... (віддати душу. – В. Г.)”²⁴.

По смерті самогубців (або ще у момент, коли хтось чинить самогубство) зривається буря, крутить вихором: “Як віхор крути – то я падаю. Ни мона сидіти, бо як перелетить через людину – біда може бути. Де-то в нас по сусідству жінка повісилась, то крутило часто. Ломаки летіли в окна, все чисто, поки син не висвятив хату”²⁵; “Як сильний вітер починав дути, то теж казали, що то через нечисту силу або хтось повісився”²⁶; “Як вітер, я знаю, кажуть, що хтось повісився”²⁷; “Як вітер такий сильний, буря, то в нас кажуть, що вішається хтось”²⁸; “Як піднімався вітер такий, як буря, то

²⁰ Ганна Михасюк (1930 р. н.), записала Лілія Калінчук, село Філіополь Хмельницького району Вінницької області, 13 липня 2014 р.

²¹ Михайлина Шпирка (1927 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Стрептів Кам’янка-Бузького району Львівської області, 15 липня 2012 р.

²² Стефанія Балуш (1934 р. н.), село Спас Кам’янка-Бузького району Львівської області), записав Володимир Галайчук, село Стрептів Кам’янка-Бузького району Львівської області, 4 липня 2012 р.

²³ Ольга Деркач (1931 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Стрептів Кам’янка-Бузького району Львівської області, 4 липня 2012 р.

²⁴ Петро Росоловський (1918 р. н.), записав Андрій Зюбровський, село Гаї Кременецького району Тернопільської області, 17 липня 2006 р.

²⁵ Анна Семеняк (1928 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Старики Горохівського району Волинської області, 16 липня 2010 р.

²⁶ Василь Семенюк (1933 р. н.), записав Петро Біляковський, село Великі Бережці Кременецького району Тернопільської області, 7 липня 2006 р.

²⁷ Софія Чорна (1926 р. н.), записав Петро Біляковський, село Великі Бережці Кременецького району Тернопільської області, 8 липня 2006 р.

²⁸ Ольга Третяк (1939 р. н.), записав Петро Біляковський, село Іква Кременецького району Тернопільської області, 11 липня 2006 р..

кажуть, що хтось повісився, і просять Бога відвернути ту біду”²⁹; “Буря йде, то або хтось вішався, або диявол десь тікає”³⁰. Поширеним є варіант, згідно з яким – “Як вітер дуже сильний зірветься, то кажуть, що вішалник дме”³¹.

Оскільки вихор найчастіше здійснюється ополудні, цей час вважали небезпечним для людини: “В губід – то погано, бо вішалники в губід робили такеє. У полудень вітер зірвався, і хтось узявся, якийсь чоловік... І він може... після нього хтось повіситься, шось такеє... Такий прийде пан у шляпі, шо куди...”³².

Прикметно, що вихор пов’язують із повішениками і на рівні фразеології, що свідчить про давність таких уявлень. Зокрема, характерна примовка побутувала на Славутщині: “Як [у житі] трошки покручене, то покидали, а як багато, то вижинали. Це, кажуть, чорт там крутився, вихор. Як летить цей вихор, то казати: “Тфу! Очкур тобі на шию!” Я всігда так кажу”³³. Варто зауважити, що схожі словесні формули промовляли до вихору й на Поліссі та Покутті.

У селах Хмельниччини досі побутує звичай “переймати” покійника в часі його “відпровадження” з хлібом і грішми. Вірять, що на похороні присутні душі усіх померлих, відтак хліб з “перейми” – це своєрідна форма подавання “запростибіг”. Повішеника ж або не “переймали” взагалі, або лише у хвртці кладовища “переймала” рідня попереднього повішеника³⁴: “В нас був вішалник. Моя сестра двоєрідна после нього померла, то [родичі самовбивці] переймали, [але] батюшка їм не давав Євангелію цілувати, не давав Хреста цілувати”³⁵.

Поширеним на Волині є уявлення, що похований на кладовищі покійник стоїть на цвинтарній брамі “на сторожі”, очікуючи “зміни”. Померлого ж “наглою смертю”, відповідно, змінює такий, як і він: “У нас тут сусід втопився, то через півроку другого машина забила. Змів його. Оце кажут, шо повинен такий, щитати, – змінити такого. Це щитасця нагла смерть. Колись тоже, казали, батюшка не ховав їх”³⁶.

До місця поховання самогубців допроваджували, як і решту покійників, хоча похоронна процесія була значно скромнішою. Водночас на Славутщині вдалося зафіксувати архаїчні відомості про транспортування такого померло-

²⁹ Анна Цьома (1923 р. н.), записав Петро Біляковський, село Великі Бережці Кременецького району Тернопільської області, 14 липня 2006 р.

³⁰ Валентина Олексюк (1928 р. н.), записав Петро Біляковський, село Малі Бережці Кременецького району Тернопільської області, 17 липня 2006 р.

³¹ Параскева Чоповська (1931 р. н.), записала Ірина Бабій, село Куликів Кременецького району Тернопільської області, 15 липня 2006 р.

³² Петро Мацек (1929 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Богунівка Горохівського району Волинської області, 9 липня 2010 р.

³³ Марія Семенюк (1937 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Волиця Славутського району Хмельницької області, 19 липня 2007 р.

³⁴ Надія Павлюк (1937 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Петриківці Хмельницького району Вінницької області, 9 липня 2014 р.

³⁵ Неоніла Задорожнюк (1938 р. н.), записав Богдан Солоп, село Зозулинці Хмельницького району Вінницької області, 10 липня 2014 р.

³⁶ Надія Павлюк (1937 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Петриківці.

го на бороні, вочевидь, з апотропеїчною метою: “[...] і на бороні його затягнули і там похоронили, вішалника”³⁷.

Самогубців, особливо повішеників, ще не так давно ховали здебільшого збоку від основного місця поховання, у кутку (як варіант – у лівому) під плотом кладовища чи у цвинтарному рові: “Колись ше, так як наші батьки казали, не ховали на могилах, а рів такий кругом могилок були обкопаний, то в рові треба було ховати”³⁸; “Тих, шо повішались, на рівчаків хоронили, в рові за могилками”³⁹; “За кладьбіцями хоронили, як хто на себе руки наклав”⁴⁰; “Як повісица, то вже десь дальше хоронять, у прирву виносять. На кладбища не виносять же ж”⁴¹; “Кладбище якщо є, так кругом рів тако зроблено, то біля рова на краю в любому углі, тильки на краю”⁴²; “В рові або на цвинтарі в самім кутику ховали”⁴³; “Вішалників ховають навіть з краю, не в середині могилок, а з самого краєчку біля самого рова”⁴⁴; “На цвинтарі в самім куті на лівім боці хоронили”⁴⁵; “Вішалника не можна було хоронити разом з такими людьми, які помирали. Вони десь хоронили, де рови, ото таке, десь біля рова”⁴⁶; “Колись хоронили в рові – як повісився. Колись цвинтар був обкопаний ровом, то в рові ховали (тепер того нема, тепер він не обкопаний). От Вальки Маковеїхової баба повісилася – і в рові її поховали”⁴⁷; “Колись ховали на кладовищі, але – в кутку, окремо. Там в нас навіть є прямо в куточку, в самому кутку на кладовищі. Це дуже великий гріх, непростий гріх – самогубство”⁴⁸; “Хоронять їх окремо – у кладбищі, але є відведене спеціальне таке місце для таких – біля туалету місце... получається, шо біля туалету (мусорка там,

³⁷ Марія Семенюк (1937 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Волиця.

³⁸ Апанасія Воробей (1944 р. н.), записала Марта Кулакова, село Угольці Гошанського району Рівненської області, 14 липня 2009 р.

³⁹ Ольга Антощенко (1937 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Рівки Славутського району Хмельницької області, 17 липня 2007 р.

⁴⁰ Анастасія Старпіцька (1932 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Губельці Славутського району Хмельницької області, 19 липня 2007 р.

⁴¹ Федосія Н. (Н.), записав Володимир Галайчук, село Клепачі Славутського району Хмельницької області, 18 липня 2007 р.

⁴² Зоя Левчук (1951 р. н., село Угольці Гошанського району Рівненської області), записала Марта Кулакова, село Колесники Гошанського району Рівненської області, 5 липня 2009 р.

⁴³ Ольга Деркач (1931 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Стрептів.

⁴⁴ Людмила Мислінська (1948 р. н.), записала Марта Кулакова, село Бугрин Гошанського району Рівненської області, 7 липня 2009 р.

⁴⁵ Ярослава Бозунь (1933 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Ракобовти Буського району Львівської області, 10 липня 2012 р.

⁴⁶ Людмила Мазур (1947 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Морозівка Хмельницького району Вінницької області, 4 липня 2014 р.

⁴⁷ Клавдія Шуляк (1934 р. н.), записав Богдан Солоп, село Княгинине Демидівського району Рівненської області, 4 липня 2016 р.

⁴⁸ Віра Князь (1937 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новоселівка Млинівського району Рівненської області, 1 липня 2016 р.

туалет)⁴⁹; “[Хто] сам на себе руки наклав, то збоку хоронили, на могилках – не”⁵⁰; “То якщо така людина, що сама на себе руки наложє, то її хоронять вообщє збоку – в кутку дєсь”⁵¹; “Вішалників колись ховали тілько на рові. Обично могилки ровом обнесєні (ну то зараз вжє є, шо заборами), то то [ховали] коло рова самісінького”⁵²; “Раньше ховали на кладьбищі, но під ровом”⁵³; “Тєперінька в нас ужє таких пару є людей (самогубців. – Б. С.), шо на могилках поховали – в углу там, далі вжє”⁵⁴; “Цє в нас отдєльно ховають оцих, которіє самогубці, – на цвинтарі, трохи при бокові. [А колись] їх дєсь в ровах ховали”⁵⁵; “Колісь казали, шо в ровах, шо не на цвинтарі, а за цвинтаром дєсь там в ровах ховали цих самогубців, шо вони самі [собі смєрть] робили”⁵⁶; “Отакіх людей, шо самогубці, – їх трєба дєсь збоку могилок хоронити”⁵⁷.

Водночас провадити самогубця безпосередньо через кладовище люди все ж не дозволяли: “Навіть зара був вішалник торік. То на цвинтар не дали провадити. Люди не дали цвинтарем провадити. Но там в кутку, об їжджали. Там полєм дорога є. І прорубували – на цвинтарі такі куцаки є. Прорубували ту дорогу і там ховали. Не дали на цвинтар повішеніка вєзти ніяк, не дозволили люди. І колись так було”⁵⁸; “А навіть вішалніка на цвинтар не вносили, а коло цвинтара в рові ховали – отакє було”⁵⁹; “В нас недавно, роки два назад, як Саша (Шурик) вірвовкою затягнувся, то його несли... [Вішалників] не чєрез центральний вхід несуть, а несуть чєрез боковий там вхід такий – тильний вхід. І в ворота не проносять, а перєставляють чєрез забор”⁶⁰.

* Згаданє рєспондєнтом місцє поховання вішалників, скоріш за все, малò продемонструвати знєважливіє ставлєння громади до такого мєрця.

⁴⁹ Ольга Музичук (1944 р. н.), записав Богдан Солоп, село Черєшнівка Дубєнького району Рівнєнької області, 5 липня 20016 р.

⁵⁰ Світлана Калинюк (1952 р. н.), записав Богдан Солоп, село Зорянє Млинівського району Рівнєнької області, 6 липня 2016 р.

⁵¹ Марія Грушицька (1936 р. н.), записав Дмитро Димай, село Кімнатка Крємєнєцького району Тернопільської області, 11 липня 2006 р.

⁵² Фєофанія Куманська (1948 р. н.), записала Руслана Сподарик, село Малі Дорогостаї Млинівського району Рівнєнької області, 4 липня 2016 р.

⁵³ Неоніла Задорожнюк (1938 р. н.), записав Богдан Солоп, село Зозулинці.

⁵⁴ Віра Семенюк (1935 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новосєлівка Млинівського району Рівнєнької області, 1 липня 2016 р.

⁵⁵ Тєтяна Семеняк (1940 р. н.), записав Богдан Солоп, село Тараски Хмільницького району Вінницької області, 5 липня 2014 р.

⁵⁶ Віра Кондратюк (1956 р. н.), записав Богдан Солоп, село Морозівка Хмільницького району Вінницької області, 9 липня 2014 р.

⁵⁷ Галина Мєльник (1936 р. н.), записав Богдан Солоп, село Лищє Луцького району Волинської області, 29 чєрвня 2016 р.

⁵⁸ Наталія Бєзьбах (1932 р. н.), записала Анастасія Кривєнко, село Юськівці Лановєцького району Тернопільської області, 6 сєрпня 2014 р.

⁵⁹ Марія Політило (1930 р. н.), записала Марта Кулакова, село Кутрив Горохівського району Волинської області, 8 липня 2010 р.

⁶⁰ Василь Музичук (1947 р. н.), записав Богдан Солоп, село Черєшнівка Дубєнького району Рівнєнької області, 5 липня 2016 р.

Непоодинокими є відомості про поховання повішеників на окопиську: *“Колись на окописько возили вішалників”*⁶¹; *“Ше, я знаю, розказували батьки наші, це вже років більш як сто пройшло. Тепер більше є цього, а то ж рідче ж було [повішення], і вже на могилках правітельство не розришало їх хоронити. А так – в окописько якесь завезли, без труни, каншино. Викопали яму, соломи якої настелять. А тепер хоронять на окраїні могилок”*⁶².

Могли ховати повішеника на місці захоронення худоби: *“Без батюшки, без ніякого, але везуть на могилки. А колись [ховали], де скот закопаній”*⁶³.

Трапляються згадки про поховання самогубців на роздоріжжі: *“На середохресних дорогах хоронили колись тих, що руки на себе наклали. [...] Кажуть, на дорогах закопували”*⁶⁴; *“На роздорожжі – то тільки вішалників ховали”*⁶⁵; *“Хоронили на углах. Зара, то ховають на кладбищі, там само, де і цих людей ховають, а колись – на углу ліса: кончається ліс, так іде дорога, і так дорога, і там на тому углі їх ховали”*⁶⁶; *“Колись на миждоріжжі, казали, де перехресна дорога, то там хоронили”*⁶⁷; *“[Самогубців ховали] десь на дорогах, середхрестях, десь при дорозі, не на могилках”*⁶⁸; *“Колись, то в рові, на перехресній дорозі, це, щитати, так збоку, це колись так [вішалників] ховали, а зара, то вже не”*⁶⁹. Джерельні матеріали кінця ХІХ – поч. ХХ ст. теж фіксують такі звичаї: *“Якщо покійник самовбивця, то похоронять його на “роздорожі” чи в болоті, але не на кладовищі”*⁷⁰; *“Хто сам собі смерті предасть, то не ховають на кладвищи, а на роздорожжі”*⁷¹. Загалом же середохресні дороги чи й звичайні роздоріжжя на Волині переважно пов’язують з усілякою “чортівнею” і зазвичай остерігаються їх, особливо уночі. На роздоріжжях ставили природо-рожні хрести, “фігури”, біля яких перехожі хрестилися, тим самим оберігаючи себе від проявів “нечистого”, зокрема й самогубця. Поховання ж безпо-

⁶¹ Ольга Рудюк (1932 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Вербень Демидівського району Рівненської області, 17 липня 2010 р.

⁶² Іван Крутій (1923 р. н.), записала Марта Кулакова, село Бугрин Гошанського району Рівненської області, 7 липня 2009 р.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Анна Кальчук (1926 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Миньківці Славутського району Хмельницької області, 23 липня 2007 р.

⁶⁵ Меланія Грушицька (1925 р. н.), записав Дмитро Димай, село Града Кременецького району Тернопільської області, 14 липня 2006 р.

⁶⁶ Ганна Кралюк (1939 р. н., село Новосілки Млинівського району Рівненської області), записав Богдан Солоп, село Владиславівка Млинівського району Рівненської області, 30 червня 2016 р.

⁶⁷ Надія Рогаль (1940 р. н.), записав Богдан Солоп, село Княгинине Демидівського району Рівненської області, 4 липня 2016 р.

⁶⁸ Марія Соболева (1941 р. н.), записав Богдан Солоп, село Іваничі Рівненського району Рівненської області, 2 липня 2016 р.

⁶⁹ Галина Голубенко (1939 р. н.), записав Богдан Солоп, село Петриківці Хмельницького району Вінницької області, 13 липня 2014 р.

⁷⁰ Бъньковській, “Смерть, погребеніе и загробная жизнь,” 258.

⁷¹ Кравченко, *Звичай в селі Забрідді*, 107.

середньо у колії на роздоріжжі має ту мотивацію, що люди, їдучи кіньми, розвіють “нечисте” на всі сторони (чи, як кажуть на Волині “під штирі вітри”).

Також зафіксовано згадки про поховання самогубців на границі: “Вішалників ховали на границі”⁷²; “Як не так помер, то на могилках не ховали – їх на границю вивозили ховали, на межі між полями хоронили”⁷³; “Десть на границі таких ховали”⁷⁴; “Самогубців на межах между селами ховали, на тій границі, а на кладовищі не ховали. Така, з метр, границя була”⁷⁵; “То не на межах, то хоронили вішалників на границі. Так само хоронили, тільки шо не мали права на могилках. Хрест ставили. Границя між селами, а між полями – то межа. Будь-де, але шоб на границі. Були могили на границі, з хрестом: то, кажут – вішалник похований”⁷⁶; “Колись давно їх хоронили на границі. Оце границя наприклад: село Новополь – село Ксаверівка. Йде посадка чи канава якась – їх там хоронили, даже не робили позначки”⁷⁷; “Зара ховают на цвинтарі, а колись-то, казали, ховали на границях, у ровах... бо він чортови душу отдав, а не Богові. Ним не владів Бог, а владів чорт”⁷⁸; “Колись на границю вивозили тих, шо вішаються, а зара повно їх на кладбищі. Це моя мама розказувала, це колись, ше [як] війни не було (йдеться про Другу світову війну. – Б. С.). Це не положено на кладбищі їх ховати, але зара ховают”⁷⁹; “Десть, казали, шо там, як до Гончарихи йти туди, там є горбок такий під лісом, то там на межі, казали, ховали їх. А теперінька в нас уже таких пару є людей (самогубців. – Б. С.), шо на могилках поховали”⁸⁰. Подекуди волиняни вже не пригадують звичаю ховати самогубців на межі земельних угідь села, однак побутування цього звичаю у минулому виявляє народна пареміологія, зокрема прокльони: “Ну, були такі закльони колишні, в старих, старих ше людей: “А шоб тебе на границі поховали!””⁸¹ Зауважимо, що поховання самогубця на границі засвід-

⁷² Устина Садовська (1934 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Дорогобуж Гощанського району Рівненської області, 13 липня 2009 р.

⁷³ Ганна Несен (1928 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Великий Скнит Славутського району Хмельницької області, 14 липня 2007 р.

⁷⁴ Ірина Герасимчук (1928 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Угольці Гощанського району Рівненської області, 10 липня 2009 р.

⁷⁵ Володимир Хочай (1930 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Вільгір Гощанського району Рівненської області, 5 липня 2009 р.

⁷⁶ Ніна Хабун (1931 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Колесники Гощанського району Рівненської області, 7 липня 2009 р.

⁷⁷ Галина Ріхтер (Шмалюк) (1942 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новопіль Черняхівського району Житомирської області, 4 липня 2013 р.

⁷⁸ Анна Омельчук (1938 р. н.), записав Богдан Солоп, село Лозна Хмельницького району Вінницької області, 7 липня 2014 р.

⁷⁹ Євгенія Мазур (1930 р. н.), записав Богдан Солоп, село Великий Острожок Хмельницького району Вінницької області, 6 липня 2014 р.

⁸⁰ Віра Семенюк (1935 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новоселівка..

⁸¹ Марія Омельчук (1940 р. н.), записав Богдан Солоп, село Свищів Млинівського району Рівненської області, 6 липня 2016 р.

чують і давні джерела: “У Дубенському повіті повішеника ховали у всьому одязі, у якому він був, на границі між двома полями”⁸².

В одному з варіантів зі Славутщини спостерігаємо суміщення границі й середохресної дороги як місця поховання повішеника: “Як руки на себе наложують, то в нас тепер на могилках ховають в углі. А колись не хоронили. Не. Хтось казав – на міждоріжжя вивозили, де дороги навхрест. На середохресній дорозі. А такий Вілецький (мені ше мати толкувала, хто то такий), його поховали під Коростком. То цього, друге поле, друге село – і це село. От на тій дорозі, і на бороні його зтягнули і там похоронили, вішалника. Прамо загребли, і чисте поле. Всьо. [...] То так хороняють, бо вішалник так заслужив, руки на себе заклав. І ніякого ні хреста, нічого не ставили. А заре в нас на могилках вісім чи десять таких могил”⁸³.

Траплялося, що повішеників ховали і на звичайних польових межах (можливо, за аналогією до границі): “Їх хоронили десь на межі, десь коло канави, не на цвинтарі, не на могилках. За кладовищем хоронили”⁸⁴. Зокрема, показовою є розповідь з Гошанщини, чому межами не бігають русалки: “Межами не будуть бігати русалки, ні. Бо на межах ховали колись вішалників. То цьо – на могилки тиснутьця, а колись – борони, Боже. Не давали ховати на могилках. На межі. То не між селами, то на полі, де межа. То туди завозили цих вішалників і ховали. [...] Русалки – добре. Не підуть вони по межі, ні. Так будуть бігати по паїні. А цьо їх немає. То тільки дівчатка. Віночки на голові, і в біленькому, такі по коліна ростом. Колись, казали, їх бачить, хто спасений, хто в Бога дуже начитаний, оті можуть побачить, а так всім вони не показувались”⁸⁵.

Варто зауважити, що границя чи межа в уявленнях українців, зокрема й волинян, мала певний сакральний статус: “На межу діти не клали. То навіть ше як діти хворіли, то треба було перевести їх через границую. От як зі Стрептова до Деревлен”⁸⁶; “На границую, як в дитини коклюш, як крепко кашляє, да й ходили до схода сонця. І на границі сісти і ціцьки дати, – і минеця”⁸⁷; “Як поховують [мерця] у єдному селі, то може ходить, а як перевезуть границую свого села, то дойде до границі тай тікає – завертається назад на своє місце”⁸⁸. Границі чи взагалі межі пов’язували з появою вихору, там заборонялося спати і т. п.

Зрідка волиняни стверджують, що колись самогубців ховали за селом у полі чи в лісі (або ж у лісовому ривчаку) тощо: “Хоронили в кінці могилки. Вже

⁸² Зеленин, *Описание рукописей Ученого архива*, 294.

⁸³ Марія Семенюк (1937 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Волиця.

⁸⁴ Надія Н. (1942 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Вільськ Черняхівського району Житомирської області, 5 липня 2013 р.

⁸⁵ Надія Величко (1940 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Вільгір Гошанського району Рівненської області, 6 липня 2009 р.

⁸⁶ Ольга Деркач (1931 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Стрептів.

⁸⁷ Антоніна Карп’юк (1938 р. н., село Новоставці Гошанського району Рівненської області), записав Володимир Галайчук, село Бугрин Гошанського району Рівненської області, 8 липня 2009 р.

⁸⁸ Кравченко, *Звичаї в селі Забрідді*, 136.

колись-колись, як то но він накладе на себе руки, особливо як повісниця, то в кінці села десь хоронили. Десь на полі чи в лісі”⁸⁹; “В нас ше ховают в куточку, не ховают на цвинтару межи гробами, межи тими людьми. Бо він грішний. Його не треба ховати. Тако на цвинтарі є куточок, то його ховають [...]. А колись ховали в якихось долинах. В нас колись була якась долина, то там їх ховали. Навіть, як повіситься, то з лікарниці... бо тепер до лікарниці дають, – то з лікарниці везли в ту долину. Тамо за Загірцями є долина, і тамичка їх ховали”⁹⁰; “В нас в селі, то возили аж під шлях, де з Ямполья на Крем’янець шлях. Там, то казали – Рідкодуб (Бо колись за там тим хутором ріс луг, дуби були рідко – називали Рідкодуб. Він тягнувся аж туди, до того шляху). То то туди тих покойників везли. Там в Рідкодубі ховали, під шляхом”⁹¹; “На рові в лісі вішалників ховали. Не коло могил, а так в лісі в рові. Бо то не од Бога дана смерть. [...] Цьо – то вже на могилах коло рова ховають”⁹².

Нарешті, можливо, найархаїчнішим є варіант із похованням самогубця безпосередньо на місці, де він заподіяв собі смерть: “В нас колись, хай мені Господь простить, шо я його кажу, – два повісилося. То закопали в тій хвосі, де люди ходять. У цій хвосі, де на могилки люди переходять, от на цьому закопали. Шоб люди йшли через їх. І не христа не було, нічого, – отако за-гребли, да й і всьо. І ни могили не було, нічого – отака стежка була. А зарі – і хрести, і нагробники, і вмести ховають, і усе. А тоді – не розрішали не люди, не батюшка, нехто. І люди би не розрішили, шоб там ховали. [А ще давніше] Колись – то там, де почепивсь, там його і закопували. Хай і в лісі – таменька одчепили – там і закопали”⁹³; “Колись моя мама казала, шо їх хоронять, де вони вчинили самогубство, в лісі – то в лісі хоронять. А тепер уже з всіма”⁹⁴.

В окремих волинських селах згадані місця поховання самовбивць навіть стали основою для формування відповідних топонімів. До прикладу, в одному із сіл Млинівщини знаходиться урочище з характерною назвою: “Колись [самогубців] ховали на границі, а зара не. То навіть ховали под ліс, на углу ліса, так назвали [те місце] в і ш а л ь н и к (к о л о в і ш а л ь н и к а), так і до

⁸⁹ Марія Козійчук (1928 р. н., село Варварівка Славутського району Хмельницької області), записав Володимир Галайчук, село Цвітоха Славутського району Хмельницької області, 24 липня 2007 р.

⁹⁰ Наталія Безьбах (1932 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Юськівці.

⁹¹ Ганна Соляр (1931 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Юськівці Лановецького району Тернопільської області, 6 серпня 2014 р.

⁹² Антоніна Карп’юк (1938 р. н., село Новоставці Гошанського району Рівненської області), записав Володимир Галайчук, село Бугрин.

⁹³ Антоніна Демидюк (1937 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Новопіль Черняхівського району Житомирської області, 14 липня 2013 р.

⁹⁴ Ганна Біляченко (1928 р. н.), записала Вікторія Самборська, село Новопіль Черняхівського району Житомирської області, 14 липня 2013 р.

*цих пір там коло ліса [ця місцина] називається вішалник. Коло вішалника, кажуть, треба йти*⁹⁵.

На сьогодні здебільшого самогубців ховають, як і решту покійних; також трапляється, що могили самогубців опиняються чи не посередині кладовища внаслідок його розростання, – і одне й інше викликає осуд людей старшого покоління: *“Ховають на могилках, але ховали зусім окремо – в другій стороні. Але зара всі вони поховані разом – між людьми”*⁹⁶; *“[Як] вішалник, то його не хоронили разом з людьми на кладбищі – десь окремо зовсім. А зараз – всіх вместе”*⁹⁷; *“В нас один повісився – похоронили серед могил, а то, казали колись, що не можна так робити!”*⁹⁸; *“Як він таке зробив, то нашо його тулити до людей цих?!”*⁹⁹; *“Колись [самогубців] хоронили в рові, а тепер разом поховані... Тепер вже ховають разом на могилках. Бачу, де люди всі – там і вони”*¹⁰⁰; *“То зараз їх і на цвинтарі ховають, але то несправедливо, бо треба збоку. Хто самогубством зайнявся, то його треба на цвинтарі не ховати, а збоку. А зараз, то вже змішали – праведний із грішним”*¹⁰¹; *“Їх ховають скраєчку села десь, цвинтара. Будто вони не належать сюди, шось таке відрізняють їх. А вже якось тепер тих законів так не заховують. Колись строго було!”*¹⁰²; *“То колись їх хоронили в ровах. А зараз в нас їх дуже багато вже є майже посередині цвинтара, і в всіх стоять такі самі пам’ятники, як стоять на таких людях”*¹⁰³; *“Тепер то вже і на цвинтарі ховають, пам’ятники ставлять. Колись ніяких похоронів, тіки взяли батьки на фіру – і завезли. А тепер – похорони справляють, не знати шо... То не було колись!”*¹⁰⁴; *“А в нас зараз і пам’ятники ставлять, і хрести ставлять, і в могилках [ховають]. Ніби й так і в уголку були [поховані колись самогубці], а зараз могилки подвинули, то воно отримується – всередині”*¹⁰⁵; *“Колись, за Польщі, їх ховали в рові, навіть не дозволяли хоронити на кладбищі. А як стала советська власть, тоді вже [...] стали їх хоронити [на могилках], навіть*

⁹⁵ Ганна Кралюк (1939 р. н., село Новосілки Млинівського району Рівненської області), записав Богдан Солоп, село Владиславівка.

⁹⁶ Антоніна Єхимчук (1931 р. н.), записав Богдан Солоп, село Дворовичі Рівненського району Рівненської області, 2 липня 2016 р.

⁹⁷ Ніна Демидюк (1931 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новопіль Черняхівського району Житомирської області, 4 липня 2013 р.

⁹⁸ Галина Мельник (1936 р. н.), записав Богдан Солоп, село Лище.

⁹⁹ Віра Семенюк (1935 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новоселівка.

¹⁰⁰ Клавдія Шуляк (1934 р. н.), записав Богдан Солоп, село Княгинине.

¹⁰¹ Лідія Стадницька (1934 р. н.), записала Марта Кулакова, село Кутрів Горохівського району Волинської області, 8 липня 2010 р.

¹⁰² Анна N. (1928 р. н.), записала Марта Кулакова, село Стремільче Радехівського району Львівської області, 9 липня 2010 р.

¹⁰³ Надія Скорбатюк (1933 р. н., село Зелене Горохівського району Волинської області), записала Марта Кулакова, село Піски Горохівського району Волинської області, 13 липня 2010 р.

¹⁰⁴ Віра Романюк (1934 р. н.), записала Марта Кулакова, село Перемиль Горохівського району Волинської області, 15 липня 2010 р.

¹⁰⁵ Галина Ріхтер (Шмалюк) (1942 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новопіль.

ставлять пам'ятники"¹⁰⁶; "Тепер таке щось ото вийшло в нас – тут є хата недалеко повішаних (і брат її повісився, і чоловік повісився) – і посередині цвинтаря [жінка їх] ховає. Колись ховали в кутку. А вже тепер, то посередині цвинтаря поховали. То всі люди кажуть, що то неправильно"¹⁰⁷.

Українською, але серед волинян трапляється й мотивація заборони ховати самогубця між усіма. За одним із варіантів, це спричинить моровицю: "Не давали на цвинтарі таких ховати [...]. Казали, що багато молодих людей помре"¹⁰⁸; "Зара то в нас вже на могилках закопують, так оддалік там. А так є, що як він самий собі наложив руки, а ніхто не бачив – то й між людьми похоронили. То їдного року в нас так їдна похоронила, обдурила (і врача обдурила, і батюшку обдурила) і з батюшкою похоронила, то тоді чоловіків вмерло в нас – Боже мій, скіки! І то молодих чоловіків, здорових. Отак ні з того ні з сього: вмер – і всьо, вмер – і всьо... А він повісився був на горі. То це, казали, через те, що похоронили його так"¹⁰⁹; "Так говорять: не прийнято його хоронити з всіма. Якщо вішалника похоронили там, то за ним масово підуть (помруть – Б. С.) люди. В нас зимою дванадцять пішло, молодий парень пішов"¹¹⁰. Згідно з іншим повір'ям, неправильне поховання самогубця спричинить ще низку смертей схожого характеру: "Кажуть, буде багацько вішалників, як сховать на могилках [повішеника], будуть вішаця"¹¹¹; "Якщо утопленик чи повісився, то в нас не ложили його рядом з тими всіма людьми, а десь аж у стороні – у канаві коло кладбища. Бо кажуть, що дуже люди будуть помирать і буде більш покойників таких, що утопленики да вішалники"¹¹²; "Вішалників старалися на границі [поховати], щоб більш не було в селі таких"¹¹³.

Поховання самогубця на кладовищі може нібито спричинити зливи: "Раньше [самогубців] ховали окремо. Десь, казали, що в ровах ховали. Ну, бо кажуть, що це через них дуже гримит, злива, то це так балакают"¹¹⁴.

За іншим поясненням, поховання самогубця на освяченому місці загрозувало посухою: "Раньше в рові [ховали самогубців]. Ніколи на цвинтарі не ховали. А зара радом. Через то і дощу того немає. Через то все таке робить-

¹⁰⁶ Аполінарія Юркевич (1928 р. н., місто Берестечко Горохівського району Волинської області), записала Марта Кулакова, село Піски Горохівського району Волинської області, 13 липня 2010 р.

¹⁰⁷ Марія Полігало (1930 р. н.), записала Марта Кулакова, село Кутрів.

¹⁰⁸ Ганна Соляр (1931 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Юськівці.

¹⁰⁹ Марина Гарбарук (1934 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Малий Скнит Славутського району Хмельницької області, 16 липня 2007 р.

¹¹⁰ Петро Роганський (1950 р. н.), записала Вікторія Самборська, село Лип'ятин Хмельницького району Вінницької області, 10 липня 2014 р.

¹¹¹ Устина Садовська (1934 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Дорогобуж.

¹¹² Ольга Прут (1934 р. н.), записав Богдан Солоп, село Сколобів Хорошівського району Житомирської області, 13 липня 2013 р.

¹¹³ Галина Ріхтер (Шмалюк) (1942 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новопіль.

¹¹⁴ Лідія Меть (1934 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Петриківці Хмельницького району Вінницької області, 6 липня 2014 р.

ся. Його ж не можна на цвинтарі ховати. То ж самогубець”¹¹⁵; “Хоронили такого в кінці цвинтара, але воно не положено [...]. Кажут, ті засухи, ті заливи – воно це все шкодить”¹¹⁶.

Відтак у посушливу пору поливали могилу повішеника чи потопельника водою: “Кажуть, що це як вішалник, то не треба ховати його на цвинтарі, а збоку, в стороні, в углі. Бо дощу не буде. То це такі люди були, що знали, то занесут води поллют на гроб, на ту могилу”¹¹⁷; “Колись казали, що полити води. Я таке чула. Сама я не робила, я тільки чула. Просили полити води топленику на могилу, то піде дощ”¹¹⁸; “В нас була одна вішалниця, то не було дуже довго дощу, а її на кладбіці поховали, – то ходили на могилу воду лити. Я знаю добре, що лили. Це я бачила сама. Кажут, що як могила полита... То це ті, що там жінки лили воду, носили. На вулиці зібрались та й пішли, бо дощу не було довго, дуже спека була”¹¹⁹.

За іншою інформацією, посуху могло спричинити встановлення хреста на могилі самовбивці: “Зразу не ставили хрести [на могилах самогубців], [а] потім почали ставити хрести... То ше виривали! Васильови (односельцю респондентки, що повісився. – Б. С.) то ше ж виривали [на могилі хрест] скільки раз, бо дощ не йшов, дощу не було! То, казали, от того дощ не йде, що вішалнику хрест поставили, то виривали люди. Якио хреста на йому ставили, то підривали хреста!”¹²⁰.

На Хмільниччині раптові переміни погоди у поминальні дні пояснюють тим, що це самогубця поховали на освяченому місці, й тепер диявол з Богом змагаються за його душу: “Того, що повішався, то на кладбищі хоронят, але в углі біля рова. (Де чорти виводяця. За кладбищем. – П. Д.). А тут тепер – впереміжку хоронят. І знаєте, яка примета? Саме оце Проводи, Провідний день – то в любе село біжи – гарно, сонечко світить (Бо це ж не в один день). А як тут в Воронівцях, що це тут хоронят впереміжку, це топляників і вішалників хоронят коло цих, що своя смерть прийшла, – то в той день, як це на Проводи – мамочки мої!.. Зриває всьо. Дощ. Бувало таке, що сніг. Вітер такий, що ніхто не може втриматись на цьому цвинтарі... Зійшов народ чи

¹¹⁵ Анастасія Заїка (1943 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Сербинівка Старокостянтинівського району Хмельницької області, 13 липня 2014 р.

¹¹⁶ Ганна Юрчук (1938 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Мокроволя Білогірського району Хмельницької області, 5 серпня 2014 р.

¹¹⁷ Микола Павлюк (1931 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Пагурці Хмельницького району Вінницької області, 5 липня 2014 р.

¹¹⁸ Лариса Сорока (1926 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Уланів Хмельницького району Вінницької області, 9 липня 2014 р.

¹¹⁹ Неоніла Задорожнюк (1938 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Зозулинці Хмельницького району Вінницької області, 8 липня 2014 р.

¹²⁰ Євгенія Несмянович (1941 р. н.), записав Богдан Солоп, село Воротнів Луцького району Волинської області, 29 червня 2016 р.

пішов з цвинтара, що нема вже цюї молебні – вияснилось, тихо стало... І це старі бабки кажуть – от бачте, як діявол з Богом змагалися...”¹²¹.

Ховали самогубців без священика, “бо то є великий гріх”, “вони продались нечистій силі”: “Самогубців ховали за цвинтаром, не ставили хреста, і батюшка не йшов хоронити, бо то є великий гріх”¹²²; “То вже того, що повіситься, вішалника, то його, кажуть, що не мо[ж]на закопувати серед цвинтара. Ну, на цвинтарі [закопують], тільки десь під плотом. І не з батюшкою”¹²³; “То вже того, що руки на себе наложи, то його і до церкви ні, і нікуди ні, а так в углі цвинтара при плоті [хоронять]”¹²⁴; “Вішельників і відьом в іншому місці [ховали]. На тому самому цвинтарі, але окреме місце робили. Но без батюшки. Батюшка каже, що ті люди продались нечистій силі. Продав душу свою нечистій силі”¹²⁵; “Викопали яму, і закопали, і всьо. Без батюшки, без певчих, в труні”¹²⁶; “Ховають на могилках, но не разом. В мене сусіда повісився, то його без попа, без нечого ховали в углі на кладбищі”¹²⁷; “Ті, що повісилися, то їх ховають тако попід плотом, на краєві – батюшка не ховає. Тако просто з дому беруть, там завезли і закопали, бо то він сам на себе руки наложив”¹²⁸; “Тих, що повішалися, ксьондз не ховав – самі люди ховали без ксьондза, так троха збоку на цвинтарі, бо він не заслужив”¹²⁹; “Їх до хати не несуть, а [тільки] на подвір’ї, і до церкви не несуть, а прямо на цвинтар – і ховають десь з краю”¹³⁰; “Їх не хоронить священик. Їх ховають на кладбищі десь в кутку, де нікого не ховають”¹³¹; “Як повісився в нас тут такий молодий хлопець, то вже батюшка не ховав”¹³²; “Не моляться, так но певчі правлять, бо він повісився, считати, убив себе, то так без батюшки”¹³³; “Якшо вішалник, то священика

¹²¹ Лідія Дорош (1947 р. н.), Павло Дорош (1920 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Воронівці Хмельницького району Вінницької області, 8 липня 2014 р.

¹²² Сергій Никитюк (1933 р. н.), записала Ірина Бабій, село Великі Бережці Кременецького району Тернопільської області, 8 липня 2006 р.

¹²³ Віра Черняк (1930 р. н.), записав Ігор Гілевич, село Малі Бережці Кременецького району Тернопільської області, 11 липня 2006 р.

¹²⁴ Марія Шевчук (1928 р. н.), записав Ігор Гілевич, село Гаї Кременецького району Тернопільської області, 14 липня 2006 р.

¹²⁵ Олексій Пальчевський (1932 р. н.), записав Дмитро Димай, село Великі Бережці Кременецького району Тернопільської області, 7 липня 2006 р.

¹²⁶ Володимир Хочай (1930 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Вільгір.

¹²⁷ Марія Омельчук (1940 р. н.), записав Богдан Солоп, село Свищів.

¹²⁸ Ганна Лейбик (1938 р. н.), село Перемиль Горохівського району Волинської області), записала Марта Кулакова, село Стійло Горохівського району Волинської області, 7 липня 2010 р.

¹²⁹ Петро Шнишка (1922 р. н.), записала Ілона Максимів, село Станіславчик Бродівського району Львівської області, липень 2011 р.

¹³⁰ Ганна Романчук (1927 р. н.), записала Ілона Максимів, село Соколя Буського району Львівської області, 12 липня 2012 р.

¹³¹ Дмитро Шевчук (1928 р. н.), записав Дмитро Димай, село Града Кременецького району Тернопільської області, 14 липня 2006 р.

¹³² Клавдія Шуляк (1934 р. н.), записав Богдан Солоп, село Княгинине.

¹³³ Галина Н. (1936 р. н.), записав Богдан Солоп, село Зозулинці Хмельницького району Вінницької області, 10 липня 2014 р.

нема. Один *“Отче наш”* співають на похороні. Батюшка правити не йде, ні на обід...”¹³⁴; *“Самогубців своя сім’я ховала. Який він там не був, то сім’я ховала... І священників не було, і не правили за ними нічого. Хто давав свічки, то постояли [люди], свічки погоріли – та й всьо. А хто і не давав. Тако собі тихо, без священника, без певчих поправили, закопали та й всьо”*¹³⁵.

Хреста (чи іншого меморіального знака) над самогубцями здебільшого не ставили: *“Хреста йому не положено. Бо він самогубець”*¹³⁶; *“Той, що повісивсі чи забивсі, – під цвинтаром закопували, хреста не ставили – як худобу закопували”*¹³⁷; *“Повішеників ховали в углі, без батюшки, і хреста не ставлять”*¹³⁸; *“Батюшка не хоронив самогубця, а під плотом в рові. І хреста колись не ставили”*¹³⁹; *“Навіть хрестів не ставлять, а после родичі самі, то ставлять – як хто хоче. Але воно не положено”*¹⁴⁰. На Горохівщині стверджували, що хрест для душі повішеника є тягарем: *“Збоку – то тільки вішалників ховали. В нас по сусідстві повісилася жінка, і поставили хреста. І сниця тому синові – сину, прийми з мене того хреста, бо мене звідси виганяють і не приймають. Я ни межі ті попала. І син пішов вирвав того хреста, і взяв зложив без хреста таку каменяку, а то постійно снулася – забери... Бачте, не годиця...”*¹⁴¹.

На Бузеччині й Славутщині прийнятним міг бути варіант, коли самогубцям на могилі становили хреста з порівняно недовговічної деревини, з берези чи осики, натомість усім іншим – з дуба: *“На цвинтарі в самім куті на лівім боці хоронили. Ставили їм хрест з березового дерева, а таким – то з дубового”*¹⁴²; *“Самі на себе руку зложили. То тільки ксьондз гріб запечатує, але без служби. Їм хрест з берези робили, а всім – то з дуба”*¹⁴³; *“[...] під могилками у рові закопували, то там осикового хреста ставили, бо ж вона трасаця завжди”*¹⁴⁴.

Поширеним на Волині був звичай за якийсь час (за рік) після похорону садити коло могили дерево: залежно від місцевої традиції – калину, вишню, сосну чи ін. За відомостями Т. Стецького, волиняни вірили, мовляв “як на

¹³⁴ Неоніла Задорожнюк (1938 р. н.), записав Богдан Солоп, село Зозулинці.

¹³⁵ Віра Кондратюк (1956 р. н.), записав Богдан Солоп, село Морозівка.

¹³⁶ Людмила Мислінська (1948 р. н.), записала Марта Кулакова, село Бугрин.

¹³⁷ Надія Гонтарик (1940 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Бордуляки Бродівського району Львівської області, 8 липня 2011 р.

¹³⁸ Андрій Солтис (1928 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Гумнище Горохівського району Волинської області, 8 липня 2010 р.

¹³⁹ Петро Мацеюк (1929 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Богунівка.

¹⁴⁰ Ганна Лейбик (1938 р. н.), село Перемиль Горохівського району Волинської області), записала Марта Кулакова, село Стійло.

¹⁴¹ Анна Семеняк (1928 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Старики.

¹⁴² Ярослава Бозунь (1933 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Ракобовти.

¹⁴³ Марія Приставська (1930 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Соколя Буського району Львівської області, 11 липня 2012 р.

¹⁴⁴ Марина Гарбарук (1934 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Малий Скнит.

могилі росте дерево, душі легше”¹⁴⁵. Подекуди дерево садили навіть замість хреста: “Колись, ще давніше, замість хреста (чи то не мали змоги, чи шо) – казали, шо то треба назначити гріб, шось посадити. А вже потім то зане-хали, бо шо ж – воно виросте і треба зрізувати. То ше я пам’ятаю. Сосну переважно садили, калину чи шо”¹⁴⁶.

Не позначали у такий спосіб лише могил самогубців: “На вішалнику дерева не садили. В рові ховали. А так – вишеньки садили, якусь акацію, хвою, раньче яворі якісь садили. Грушки і яблуні не садили”¹⁴⁷; “На цвинтарі раньче вишні садили, сливні садили, горіхи садили. Вмре – та й садят, шоб пам’ятка була, коли вмер. Ті ягоди рвали люди, їли... Вішалникам не садили. Їх ховали при рові, при краю, а зара вже вмести з покойніками. Хреста їм не ставили”¹⁴⁸.

На Кам’янка-Бужчині, навпаки, могилу самогубця позначали неродючим деревом: “Хреста не ставили, як сі повісе, – то чортові душу дає. Ховали збоку цвинтару, садили якась дерево: чи ясінь, чи смереку. Яблуньку не можна було б, шоби неї люди не їли. А на таких могилах – то хрести”¹⁴⁹; “Тих, хто повісився, ховали в куті цвинтара. Їх межі людьми не можна було. І хреста над ними не ставили: так, якась дерево посадили”¹⁵⁰.

Привертають увагу варіанти, коли відсутність церковної відправи компенсували духовим оркестром, а замість хреста на могилі самогубця ставили так звану “тумбочку”, тобтоobelisk. Комуністам ще й увінчували його п’ятикутною зіркою. Відтак похорон комуніста у радянські часи асоціювався у народній свідомості з похороном повішеника: “Їден повісивсь в нас в Окілку, то батюшка не хоронив. Хіба музику наймали. В углі хоронили. Хреста ставили, бо вони хрищані. А все смерть од Бога. Як хреста не ставили, то тумбочка. І простому, не салдатові, – так не буде стоять ящик, то зверху зірочку”¹⁵¹.

У часі більшості поминальниць за самогубців не згадували: “Тоді вже, як-от, наприклад, Проводи, шо на могилках збираються всі люди, то як ходять то ниньки ми кругом могилок, такого вже цю могилу минають”¹⁵²; “Батюшка як ходить на Проводи – святить кругом могилки, то ті могили минає – туди не йде”¹⁵³; “Тих, шо собі смерть заподіяли, навіть не згадували. Бо то, кажуть,

¹⁴⁵ Stecki, *Wotyń pod względem statystycznym*, 90.

¹⁴⁶ Катерина Недольська (1933 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Спас Кам’янка-Бужького району Львівської області, 9 липня 2012 р.

¹⁴⁷ Марія Крутінь (1941 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Воронівці Хмельницького району Вінницької області, 8 липня 2014 р.

¹⁴⁸ Лукія Паламарчук (1922 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Філіополь Хмельницького району Вінницької області, 14 липня 2014 р.

¹⁴⁹ Михайлина Шпирка (1927 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Стрептів.

¹⁵⁰ Катерина Недольська (1933 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Спас.

¹⁵¹ Антоніна Попик (1929 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Новопіль Черняхівського району Житомирської області, 4 липня 2013 р.

¹⁵² Зоя Левчук (1951 р. н., село Угольці Гощанського району Рівненської області), записала Марта Кулакова, село Колесники.

¹⁵³ Віра Семенюк (1935 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новоселівка.

не мона, бо то, кажуть, він недостойний. В тім царстві не будуть люди, які собі смерть заподіяли. Але такі люди, що як то зара, война, що то вбили, то їх поминали. А той, що сам собі смерть зроби, сам-таки, – не¹⁵⁴. За матеріалами В. Кравченка: “Которії на водах потопають і на огнях погорають, то за тиї поминаєця души, а за вішалника николи не поминають, бо він сам смерті собі придав¹⁵⁵. Повішеник якби й хотів, то не втрапить на поминальний обід до хати, адже нібито змушений носити те, на чому повісився: “Повісився [один чоловік], – його поховали на роздорожи. Як поминки роблять; от за померши души обід ставлять, то всі души будуть там, а вішалник ни влізе. Їден такий був Угодник, що він сидів тай дивився. Він бачив, як души посходили, і прийшов Вішалник да с тею бантиною, де він повісився. То він пручкався, пручкався – ни може в хату влізти! Як він хоче боком, то бонтина зачепиця в дверях. Ну, да вже як по обіді, до той чоловік питаєця: “Чи в вашой родні нима Вішалника?” Каже: “Є”. – “Ох, він, бідний, хтів у хату влізти тай ни вліз. Всі души були, а він з бантиною ни міг улізти”¹⁵⁶. Варто зауважити, що на сусідньому з Волиню Поліссі схожі уявлення стосуються злодіїв, які також по смерті нібито змушені носити те, що вкрали, – як самогубство, так і злодійство у цьому випадку сприймаються однаково у тому сенсі, що як одне, так і інше – гріх.

Спорадично на Волині самогубців поминали раз на рік, перед Зеленими святами¹⁵⁷: “Поминальниця оцьо була перед Трійцюю, – котрий повішаний, то ті, шо потоплені...”¹⁵⁸; “Осьо як є це такий день, свято їхне (самогубців. – С. Б.), цей день, шо то за них всіх правиться. Батюшка на цвинтарі править за них всіх, йде. Є така неділя, є такий день їхній, то батюшка йде і за них всіх править, хоть вони такі... Но є такий день, кажуть, шо це сьогодні за всіх правиться”¹⁵⁹; “Є у суботу перед Трійцею, це Клочанна субота називається – несуть хліб за таких, хто сам собі смерть зроби. В церкву несуть хліб і правлять у церкві”¹⁶⁰; “Осьо перед Трійцею в якийсь день на тижні поминають усіх самогубців”¹⁶¹; “Поминальна субота тих покойників, шо вішаються, – це на Зелени свята. Тоді йдуть родствінікі і поминают таких”¹⁶².

На Хмільниччині у понеділок тижня після Зелених свят, на так звані *Розури* (або ж *Брикулі*) поминали здебільшого померлих неохрещеними дітей –

¹⁵⁴ Наталя Безьбах (1932 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Юськівці.

¹⁵⁵ Кравченко, *Звичаї в селі Забрідді*, 108.

¹⁵⁶ Там само, 71.

¹⁵⁷ Марія Баглай, “Поминання померлих у Зелену суботу на теренах історико-етнографічної Волині,” *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 16 (2015): 135.

¹⁵⁸ Людмила Мислінська (1948 р. н.), записала Марта Кулакова, село Бугрин.

¹⁵⁹ Галина Н. (1936 р. н.), записав Богдан Солоп, село Зозулинці.

¹⁶⁰ Ніна Демидюк (1931 р. н.), записав Богдан Солоп, село Новопіль.

¹⁶¹ Галина Костриця (1938 р. н.), записав Богдан Солоп, село Ксаверівка Черняхівського району Житомирської області, 5 липня 2013 р.

¹⁶² Євгенія Мазур (1930 р. н.), записав Богдан Солоп, село Великий Острожок.

“потерчат”, але також і самогубців: *“На Розири в нас правиця за вішалників, за топляників і за нехрещених дітей”*¹⁶³.

Згідно з відомостями з Кременеччини, повішеника можна було поминати лише після семи років по смерті: *“На вішалниках не ставиться ні хрест і не підписується. Кажуть, сім років не можна на вішалнику [хреста ставити]. Колись так казали. Сім років не можна його ні почитувати, ні молитись за нього. Сім років пройде, тоді... бо не можна його. Бо він та[к] як то той, що душу віддав дияволу”*¹⁶⁴. На Білогірщині вказували на те, що по семи літах самогубцеві вже влаштовували похорон і поминки: *“Вже проходить врем'я якесь таке, чи сім років, чи скільки, то подають тоді до архієреїв. Його вже розрішає, тоді похорон відправляють, тоді поминки вже відправляють”*¹⁶⁵.

Потопельників і вбитих блискавкою ховали, як і всіх, “бо вони ж не винні”: *“Як випадково, то то не читається як самогубець”*¹⁶⁶; *“Як тії, що на себе накладають мотузочка, то тих ни хувають на могилках, бо він сам собі зробив смерть. А як втопився – то хувають так, як всіх”*¹⁶⁷; *“Утоплеників, то ховають та[к], як усіх. Утопленик – то таке. Він же не хоче топиться, а вішалник – то сам вішається”*¹⁶⁸; *“Топляники – спокійні. Може, він не хотів, може, де судорога взяла. Топляників батюшка хоронив, а вішалників – ні”*¹⁶⁹; *“Ну, їх ховають або на могилках в углі, або десь аж за могилками, за огорожою, як повисився. Як втопився, то він не винуватий”*¹⁷⁰; *“Втопився – це вже зовсім друге. Це він не хотів накласти на себе руки, а так получилось. Хоронили разом з всіма людьми”*¹⁷¹; *“Топляників і як грім забив, то ховали на могилках. Тільки як зумисне, то на границі”*¹⁷²; *“Кіньми завозили, в труні, і викопали яму, і засипали, і всьо. І навіть знаку ніякого не лишали. В кого свої були, то приходили. Хреста не ставили. То і топляників, і вішалників так, а хто нечаянно втопився, згорів чи грім вбив – ціх на могилках”*¹⁷³; *“Як втопиться – сам на себе руки наложить, то збоку ховають – коло цвинтара. А як втопиться по причині – батюшка*

¹⁶³ Ганна Дубова (1938 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Зозулинці Хмельницького району Вінницької області, 6 липня 2014 р.

¹⁶⁴ Ганна Олексюк (1930 р. н.), записав Дмитро Димай, село Малі Бережці Кременецького району Тернопільської області, 10 липня 2006 р.

¹⁶⁵ Ганна Юрчук (1938 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Мокроволя.

¹⁶⁶ Володимир Хочай (1930 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Вільгір.

¹⁶⁷ Катерина Нужда (1927 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Великий Скнит Славутського району Хмельницької області, 24 липня 2007 р.

¹⁶⁸ Людмила Мислінська (1948 р. н.), записала Марта Кулакова, село Бугрин.

¹⁶⁹ Марія Семенюк (1937 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Волиця.

¹⁷⁰ Віра Кучер (1931 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Стара Олександрівка Пулинського району Житомирської області, 7 липня 2013 р.

¹⁷¹ Людмила Мазур (1947 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Морозівка.

¹⁷² Ніна Хабун (1931 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Колесники.

¹⁷³ Надія Величко (1940 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Вільгір.

ховає, до церкви беруть і на цвинтар беруть”¹⁷⁴; “Якщо людина втопилася, то розрішається її ховати з батюшкою, бо вона ж не винна”¹⁷⁵; “Втоплеників, то ховали, як всіх людей, а вішалників колись ховали тільки на рові”¹⁷⁶; “Те, що втопляник, ховають з батюшкою, а той, що сам собі зробив зашморг, того батюшка не ховає, і панахиду не служать, і гроб не запечатує, – нічого”¹⁷⁷.

Потопельників також могли прирівнювати до повішеників: “Ховали на цвинтару в глухій куті топляників і хто собі життя збавив”¹⁷⁸; “Вішалників і топляників не можна було ховати у кладбищі – дець біля кладбища”¹⁷⁹; “Якщо утопленик чи повісився, то в нас не ложили його поряд з тими всіма людьми, а дець аж у стороні – у канаві коло кладбища”¹⁸⁰. Зближує повішеника і потопельника й згадане вже поминання лише у Зелену суботу, і обливання могили водою в засуку. Водночас повішення вважали значно важчим гріхом: “Тих, що втопилися, чи повісилися, їх на кладбищі не ховали, їх дець під ровом тако ховали колись. Зара, то вже не. Кажуть, що це вішалник, що це Бог не може це прийняти. Ше топленика, то ше приймає, а вже вішалника, то вже він не приймає [...]. Даже, як хоронять, то нема ні батюшки, ні нікого. Так хоронять, і всьо”¹⁸¹; “Кажуть, що це смерть не приймається Богом – вішання. Бо ше топленик, то ше приймається, бо топленик може втопитися не сам”¹⁸².

Спорадично на Волині трапляється звичай, коли люди, йдучи повз могилу самогубця, плювали на неї, кидали на це місце яку-небудь палку чи гілку: “І ше й люди йшли і кидали гілле і плювали. Це зле вже владіє ними”¹⁸³; “Їхали ми з братом, до цьо встав брат з воза і голлю взяв де й кінув туди. Туди, де їх закопують. Їм голлю, бо вони на голлі повісилися”¹⁸⁴; “Голле кидали на вішалника, лежало там на йому”¹⁸⁵; “Як повісиця – то на границі ховали. Це казали: “На голляку да нагрій сраку”. Отак кидали, я пам’ятаю, по цій дорозі, то багато накидали цього голле. То потім – набік, та й знов кидали”¹⁸⁶; “Да вже хто йде, то голляку вирве да й кине на ту могилу. Голле кидали. Да накидають таку

¹⁷⁴ Ганна Степанюк (1938 р. н.), записала Марта Кулакова, село Липа Горохівського району Волинської області, 10 липня 2010 р.

¹⁷⁵ Дмитро Шевчук (1928 р. н.), записав Дмитро Димай, село Града.

¹⁷⁶ Феофанія Куманська (1948 р. н.), записала Руслана Сподарик, село Малі Дорогостаї.

¹⁷⁷ Віра Чемирсюк (1938 р. н.), записала Марта Кулакова, село Солонів Радивилівського району Рівненської області, 16 липня 2010 р.

¹⁷⁸ Софія Костюк (1930 р. н.), село Деревляни Кам’янка-Бузького району Львівської області), записав Володимир Галайчук, село Спас Кам’янка-Бузького району Львівської області, 9 липня 2012 р.

¹⁷⁹ Ольга Степанчук (1940 р. н.), записав Богдан Солоп, село Стара Олександрівка Пулинського району Житомирської області, 7 липня 2013 р.

¹⁸⁰ Ольга Прут (1934 р. н.), записав Богдан Солоп, село Сколобів.

¹⁸¹ Неоніла Задорожнюк (1938 р. н.), записала Анастасія Кривенко, село Зозулинці.

¹⁸² Неоніла Задорожнюк (1938 р. н.), записав Богдан Солоп, село Зозулинці.

¹⁸³ Анна Кальчук (1926 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Миньківці.

¹⁸⁴ Ірина Герасимчук (1928 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Угольці.

¹⁸⁵ Устина Садовська (1934 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Дорогобуж.

¹⁸⁶ Устина Гойда (1913 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Рясники Гошанського району Рівненської області, 14 липня 2009 р.

цілу купу того голля. І палять, запалить хто-небудь, та й знов кидають”¹⁸⁷; “То колись кидали: отак іде – палку кинув. А зара вже такого нема”¹⁸⁸; “Таке люди тут говорили, що десь на границях ховали і на їх, як їхали, то ломаки кидали. Якись дерева кидали, шось таке накидали на цю могилу”¹⁸⁹; “Як повіситься – то збоку ховають. Колись, то ше кидали якись такі вітки [на їх могили], а тепер, то вже не”¹⁹⁰; “То колись їх хоронили в ровах і закидали ше хабазям – ломаками. Ну, шо, мол, він сатані віддав душу”¹⁹¹; “ [На могили самогубців] кидали терен. То вже после ніхто його там не кидав, а колись кидали. То йдеши там коло того, не раз приходилося... і ровером їхала, і пішки йшла тудою. Навіть брат мій їхав ровером колись вночі з роботи, то переходило його лихе [на тому місці]. [А потім той терен] палили. Хто ж його де возьме?”¹⁹²; “[Сухі гілки на могилу вішалника] кидали, щоб він вже там і лежав”¹⁹³.

У менш поширених варіантах на могилу самогубця кидали каменем або тим, що мали коло себе: “Якись камінчики на ту могилу кидали, як проходили”¹⁹⁴; “Як йшли, треба було шось кинути, шо-небудь, шо коля себе є. З дороги не піднімали. Хто, може, хлібом кине чи чим”¹⁹⁵; “Хто не йшов – то кидав [на їх могили] цеглами, і каменяками, і грудьяками... Сатана шось воно. То чо[го]сь так робили, а тепер того нема”¹⁹⁶.

На Горохівщині вірили, що йдучи повз таку могилу, переходим не варто “говорити” до самогубця чи навіть допускати думки про нього: “Тако, кажуть, як йти, то не мона про того покійника, шо повішаного, думати нічого. Тако собі йдеши, а ні – то кинь гілячку якусь сухую... Якщо шось подумати або сказати, то недобре”¹⁹⁷; “У нас... Він такий добрий був, чо[го] він повісився, то не знають. Але то вже пару років пройшло. Йде єдна жінка [біля його могили] та й [говорить]: “Шо ти наробиш? Нашо ти повісився такий добрий?” – стала до нього [говорити], – і до ранне її губу аж вивернуло, спухла губа. Вона там пішла на Мерву туди, там була така жінка, шо змовляла, каже: “А ти йшла коло вішалника?” А вона каже: “Йшла”. – “Говорила?”

¹⁸⁷ Антоніна Карп’юк (1938 р. н., село Новоставці Гошанського району Рівненської області), записав Володимир Галайчук, село Бугрин.

¹⁸⁸ Антоніна Попик (1929 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Новопіль.

¹⁸⁹ Марія Н. (1930 р. н.), записав Богдан Солоп, село Дворовичі Рівненського району Рівненської області, 2 липня 2016 р.

¹⁹⁰ Ганна Степанюк (1938 р. н.), записала Марта Кулакова, село Липа.

¹⁹¹ Надія Скорбатюк (1933 р. н., село Зелене Горохівського району Волинської області), записала Марта Кулакова, село Піски.

¹⁹² Ганна Кралюк (1939 р. н., село Новосілки Млинівського району Рівненської області), записав Богдан Солоп, село Владиславівка.

¹⁹³ Віра Чемирсюк (1938 р. н.), записала Марта Кулакова, село Солонів.

¹⁹⁴ Ганна Несен (1928 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Великий Скнит.

¹⁹⁵ Ніна Хабун (1931 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Колесники.

¹⁹⁶ Віра Романюк (1934 р. н.), записала Марта Кулакова, село Перемиль.

¹⁹⁷ Лідія Стадницька (1934 р. н.), записала Марта Кулакова, село Кутрів.

Каже: “Говорила”. Каже: “Як другий раз будеш йти коло вішалника, то три рази плюнь! Не мона говорити до нього”¹⁹⁸.

“Не бійсі мерлого – но треба живого”, – говорять на Волині. Водночас із місцями поховання, і насамперед самогубців чи загалом померлих без пори, нерідко пов’язують явища ляку і блуду: “Тут іден хлопець йшов з Бугрина в Новоставці до дівчат. Да вночі йшов, да й коло могилок – злякало, то біг до самеї дома без духу, шось за ним бігло й гукало”¹⁹⁹; “В нас тут хлопець був в селі смерть зробив. А мій синок дружив з ним. Та й він на другий день [приснився і] каже: “Вітя, ти був би взавтра вже їв би пампушки теплі”. – “А чого?” “Я собі смерть заподіяв”. – “Бо ти дурний, шо ти так зробив”... Вчепилося до нього... ця зла душа до нього вчепилася. Він був тут у мене з сімєю. Каже – іду я з роботи, і не можу іти – шось мене за плечі хапає. [...] Позахід сонця його хапало за плечі чогось. [...] Вітя каже – то, певно, шо як так сказав до цього хлопця, та й до мене вчепилася ця зла душа... Це зла душа може заволокти на той світ, як воно собі поміне так”²⁰⁰; “Повішених ховали або в канаві, або в границі, – то там блуд бере”²⁰¹; “І там під Коростком [де похований самогубець], то дуже часто водить. Хто йде, то блудяця”²⁰²; “Ціх, шо руки наклали на себе, їх хоронили або під кладбищем, або на межах, де поле з полем сходяця, от – нашого колгоспу поле, і другого села поле. На середохресній дорозі, то тоже там їх хоронили. То колись як підеш за колгоспу вкрасти соломи, то обізательно попадеш на ту межу і буде водити до самого ранку, поки й не розвидниця. То як между ту перейдеш. Колись казали – не межа, казали – границя. То то на самій границі закопували, не під нею. Або на середохресній дорозі десь у полі, не в селі ж. Прямом розкопували дорогу і посередині хоронили. Знака там ніякого не ставили. То якась жінка нарвала зілля і несла, і саме десь в гобіді, в дванадцять годин, каже, ну вже таке цеє зілля стало тяжке, шо вона вже не може донести його, таке вже воно їй обважніле. Як вона, каже, кинула, то, каже, як вискочило з того радна, і дуже в долоні заплескало і побігло. І, каже, взяла тее радно і стало легко, – як вона прийшла на цюю середохресну дорогу”²⁰³.

За матеріалами з Сокальщини, “найкращим способом позбутися блуду було обернути на голові капелюха або шапку й перехреститися, то часом нечистий злякається та й піде на шуми і вихри. Але гіршою від нечистого є душа повішенника, який десь недалеко повісився, а душа його покутує і нападає поштивого

¹⁹⁸ Марія Політило (1930 р. н.), записала Марта Кулакова, село Кутрів.

¹⁹⁹ Антоніна Карп’юк (1938 р. н., село Новоставці Гошанського району Рівненської області), записав Володимир Галайчук, село Бугрин.

²⁰⁰ Галина Шевчук (1930 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Рибчинці Хмельницького району Вінницької області, 7 липня 2014 р.

²⁰¹ Степан Конончук (1917 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Клепачі Славутського району Хмельницької області, 18 липня 2007 р.

²⁰² Марія Семенюк (1937 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Волиця.

²⁰³ Марина Гарбарук (1934 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Малий Скнит.

чоловіка. На повішеника допоможе тільки, якщо людина кине йому з воза жменю сіна або соломи. При сіні тому вигрівається душа повішеника у морози²⁰⁴.

Остерігалися й місць, де хтось утопився. У матеріалах зі Старокостянтинівщини натрапляємо на відомості, наче б потопельники “живуть у тій воді, де втопились, і кличуть до себе людину для життя з ними, іноді застосовуючи насильство, наприклад, тягнучи за ногу у воду”²⁰⁵.

На тому місці, де хтось заподіяв собі смерть, не можна було будувати хати, адже “*То вже нечистий там був. Ну, то вже і старалися там нічого не робити*”²⁰⁶. У такій хаті не буде спокою: “*Що людина собі на тому місці смерть заподіяла, то на тому місці жити не будеш і строїти не будеш. Там, наприклад, де людина повісилась. В нас є в селі одна хата: чоловік там повісився. В тій хаті ніхто не може жити. Тому що як людина лягає спати – воно всю ніч товчеться. Родичка казала: “Не віру!” Пішла туди. А тії, що там жили, вони ходили тут спати. Рано приходять – вона кричить. То їй хустину шось так зв’язало, що їй рано еле розв’язали. Там і святили, і... На мою думку, якщо вже сатана зайняв своє місце, то вже не буде нічого*”²⁰⁷. Нерідко такі випадки пов’язують із домовиком: “*Якщо якийсь покойник не так вмер, то по горі десь стукає, то кажуть – домовик*”²⁰⁸. У будь-якому разі, недаремно у давнину могилу повішеника обсипали самосівним освяченим маком, щоби повішеник не капостив: не рвав рами у вікнах, не розбивав дверних замків і т. п.²⁰⁹ Також, як вірили, “повішенику треба вбити осиковий кілок на могилі, тоді вставати не буде”²¹⁰.

Волиняни остерігались і дерева “на якому був вішалник”: “*В нас там в Острожці – ліс і дуб, на тому дубі був вішалник. І ніхто його не хотів брати навіть на дрова собі. Вже лісник отдавав дарма (щоб хто його забрав) – ніхто не хоче брати*”²¹¹; “*В нас он зараз повісився сусід, молодий хлопець – взяв і повісився на горіхові. Зараз того горіха знищили вони, зрізали, з коренем викинули. Тесть його відрізав. І от зара з тим самим тестьом случилось така*

²⁰⁴ Antoni Siewiński, “Wierzenia ludu o chowańcu, farmazonach, planetnikach, miesięcznikach i błędach,” *Lud* 2 (1896): 255.

²⁰⁵ Теодорович, *Вольнь въ описаніяхъ городовъ*, 878.

²⁰⁶ Сергій Циганюк (1939 р. н.), записав Андрій Зюбровський, село Кімнатка Кременецького району Тернопільської області, 13 липня 2006 р.

²⁰⁷ Василь Мидлик (1969 р. н.), записав Андрій Зюбровський, село Града Кременецького району Тернопільської області, 11 липня 2006 р.

²⁰⁸ Раїса Н. (1965 р. н.), записав Володимир Галайчук, село Савчиці Кременецького району Тернопільської області, 14 липня 2006 р.

²⁰⁹ Зеленинъ, *Описание рукописей Ученого архива*, 294.

²¹⁰ Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym*, 91. Докладніше про це див.: Анастасія Кривенко, “Осика в традиційних демонологічних уявленнях волинян (на основі польових етнографічних матеріалів),” *Етнічна історія народів Європи* 42 (2014): 46–52.

²¹¹ Ганна Кралюк (1939 р. н.), село Новосілки Млинівського району Рівненської області), записав Богдан Солоп, село Владиславівка.

*біда – він не може говорити, він не може ходити. [...] Бо то він того вішальника знімав і викопував того горіха*²¹².

Як бачимо, на Волині, як і загалом в Україні, самогубство пов'язують зі впливом на людину диявола, чорта. Воно сприймається у традиційній культурі як небезпечне для громади в цілому, адже призводить до моровиці, посухи, злив. Небезпечним було вже саме поховання таких покійників на кладовищі поміж усіма, “нечистою”, загрозливою для людини була й могила самогубця, похованого поза кладовищем.

Загалом традиційний ритуал похорону самогубців, насамперед повішеників, суттєво відрізнявся. Їх ховали без священика та звичних християнських почестей, “бо то є великий гріх”; не на кладовищі між усіма, а під плотом біля кладовища, у кутку кладовища, за огорожею, у цвинтарному рові. Трапляються згадки про те, що ховали їх на роздоріжжях (“*середохресних дорогах*”; при цьому ховали буквально на дорозі), границях між селами, межах між полями, на стежці до цвинтаря (так, що люди через них переходили), на окопиську, у болоті, лісовому рові чи там, де вони вчинили самогубство; до місця поховання доправляли на бороні; на могилі не ставили хреста або ставили з недовговічної (березової чи осикової) деревини, закидали могилу гіллям, камінням тощо. Місце поховання таких покійників вважають “нечистим”: там лякає, бере блуд тощо.

У давнину випадки самогубств траплялися значно рідше, однак і донині самогубство, насамперед через повішення, сприймається як щось неприродне, гріховне, огидне, а відтак і потенційно небезпечне.

TRADITIONAL ATTITUDES TOWARD SUICIDES ON THE TERRITORY OF HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC VOLYN

Volodymyr HALAICHUK, Bohdan SOLOP

Ivan Franko National University of Lviv,

Chair of Ethnology,

1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

Traditional attitudes of Volynians toward death and dead people have been studied by many ethnographers in their works. However so far, researchers have focused mainly on the traditions associated with the burial of “ordinary” dead men, that is, people who died a natural death. Instead, the ethnographers for some reason avoided themes related to the so-called untimely deceased people, including suicides. The purpose of the research is to fill the mentioned scientific gap and to present a general picture of the traditional attitudes of Volynians about suicides on the basis of original field records.

²¹² Надія Скорбатюк (1933 р. н., село Зелене Горохівського району Волинської області), записала Марта Кулакова, село Піски.

In the traditional culture, suicide was associated with the influence of the devil, demon on the person. It was perceived as something unnatural, sinful, disgusting, and potentially dangerous to the community, because it caused the plague, drought, and rainstorms. It was dangerous to bury such deceased people in the cemetery among all, and the grave of a suicide buried outside the cemetery was “unclean” and threatening.

In Volyn, the traditional ritual of the burial of suicides, first of all, hangmen, differed significantly. They were buried without a priest present and the usual Christian honors, “because it is a great sin”; not in the cemetery among all, but under the fence near the cemetery, in the cemetery corner, behind the fence, in the cemetery ditch. There are records of the fact that they were buried at the crossroads (literally on the road), at the borderlines between villages, fields, on the trails to the cemetery (so that people passed through them), in the trenches, in the swamp, in the forest ditch or at places, where they committed suicide; they were carried to the burial place using a harrow; people did not put crosses on the graves of suicides or put crosses made of short-lived (birch or aspen) wood, threw the graves with branches, stones, etc. The place of burial of such deceased people was considered “unclean”: it is frightening and misleading.

Key words: historical and ethnographic Volyn, suicide, hangman, drowned man, death, burial, attitudes, beliefs.

Стаття надійшла до редколегії 08.10.2018

Прийнята до друку 27.10.2018